

קניין לגוי בארץ ישראל: מפרקטיקה לתיאולוגיה ובחזרה

ה' ד"ר ג'ייסון רוגוף | rogofff@hadar.com

מהי המשמעות הדתית של הבעלות על הקרקע, ואילו השלכות דתיות יש לבעלות זו? מהן ההשלכות על היחסים בין ההלכה לחוק הכללי, ומה הן המשמעויות התיאולוגיות של בעלות על הקרקע של ארץ ישראל? במאמר זה נדון בשאלות אלו מתוך עיון בשאלת מעמדו של קניין גוי בארץ ישראל.

ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד היתה תחת ריבונות האימפריה הרומית. באותה תקופה חז"ל התמודדו עם אתגרים דתיים, חברתיים, וכלכליים הקשורים ישירות לשלטון הרומאים בארץ. משנה אחת ממסכת ביכורים מספקת דוגמה מאלפת לקשיים האלה:

"הָאֲרִיסִין וְהַחֲכֹרֹת וְהַסְּקָרִיקוֹן וְהַגְּזֵלָן, אֵין מְבִיאִין מְאוֹתוֹ הַטַּעַם, מְשׁוּם שְׁנֶאֱמַר: רִאשִׁית בְּכוֹרֵי אֲדָמָתְךָ" (משנה ביכורים א:ב)

הסיקריקון היו מחזיקי קרקעות שהופקעו מיד בעלים יהודים וניתנו לאוצרות הקיסר תחת שלטון החוק של הפרובינקיה הרומית. במשנה, חז"ל מתמודדים עם השאלה ההלכתית של מה הוא המעמד של אותן הקרקעות מבחינת מצוות התלויות בארץ. המסקנה היא שעל פי ההלכה, קרקעות אלו אינם של הסיקריקון, או מי שקנה אותן קרקע אחר כך מקופת הקיסר, אלא שייכים לבעלים הראשונים, אלה שהאדמה באמת שלהם. רק הבעלים האמיתיים, על פי הפסוק, מחוייבים בהבאת ביכורים.

עוד דוגמה לחשיבות של בעלות על הקרקע בהבאת ביכורים נמצאת במשנה גיטין.

"הַמּוֹכֵר שְׂדֵהוּ לְגוֹי וְחָזַר וְלָקַחָהּ מִמֶּנּוּ יִשְׂרָאֵל, הַלּוֹקַח מְבִיא מִמֶּנּוּ בְּכוֹרִים, מִפְּנֵי תַקָּן הָעוֹלָם." (משנה גיטין ד:ט)

על פי חז"ל, יש איסור גורף למכור קרקע בארץ ישראל לאדם שאינו יהודי (עיין משנה עבודה זרה א:ח). לכן, מי שמכר את שדהו לגוי לא באמת ביצע מכירה אפקטיבית מבחינה הלכתית. בעקבות כך, מי שקונה אותה קרקע מן הגוי איננו הבעלים האמיתיים של הקרקע ואינו חייב מן התורה להביא ביכורים. בכל זאת, חז"ל קבעו שהלוקח מביא מפני תיקון העולם. מעשה הבאת הביכורים מתקן את העוול שנעשה על ידי הבעלים הראשונים של הקרקע ומסמל את העברת הקרקע לבעלות בלעדית של הקונה החדש.

בירושלמי גיטין, סתם התלמוד מקשר בין המשנה למחלוקת עקרונית יותר. לפי הסתם, יש מחלוקת תנאים לגבי מעמד פירות שגדלו בשדותיהם של גוים בתוך ארץ ישראל (המחלוקת לא נמצאת במפורש במקורות התנאים אבל אכמ"ל):

"מתני' דר' מאיר, דר' מאיר אמ': אין קניין לגוי בארץ-ישראל להפקיעו מיד מעשר. ר' יודה ור' שמעון אומ': יש קניין לגוי בארץ-ישראל לפוטרו מן המעשר." (ירושלמי גיטין ד:ט (מו, ב))

המשנה, שפוטרת מדין תורה את הלוקח מהבאת ביכורים הולכת לפי שיטת רבי מאיר. לפיה, אין לגוי קניין בארץ ישראל ולכן אין לו בעלות על הקרקע. הקרקע מבחינה הלכתית נשארת בידי הבעלים הראשונים והלוקח מן הגוי פטור מהבאת ביכורים מאדמה שאינו שלו. לשיטתם של ר' יודה ור' שמעון המכירה היתה לגיטימית; הגוי קנה את הקרקע והלוקח ממנו מביא ביכורים מדין תורה. בנוסף למחלוקת לגבי ביכורים, ניסוח שיטתם מצביע גם על מחלוקת בדיני מעשרות. ר' מאיר מחייב הפרשת מעשרות מפירות שגדלו בקרקע של גוי ור' יודה ור' שמעון פוטרים.

יש משמעות פוליטית-כלכלית עמוקה למחלוקת בירושלמי עבור יהודי הגליל בתקופת התלמוד. לשיטת ר' מאיר, אפשר להגיד שאין לגוי בעלות על הקרקע, הקרקע נותרת בידיים יהודיות מבחינה הלכתית. אולם,

משלמים מחיר כלכלי משמעותי על כך – היהודי מחוייב בהפרשת מעשרות למרות שהפירות גדלו ברשות הגוי. בנוסף, יש כאן שלילה של המציאות המשפטית שסביבם. אין הלימה מלאה בין הפרזמה ההלכתית לזו של החוק השולט. מצד שני, לשיטת ר' שמעון יש לגוי בעלות על הקרקע – ובעקבות כך נפטרים ממצוות התלויות בארץ. יש הרמוניה משפטית עם המשפט הרומי ואינטרס כלכלי שמוזיל את פירות גויים מפני שאינם מחוייבים במעשרות. בהמשך הסוגיא בירושלמי, מדווח שהנהגת האוכלוסיה היהודית בציפורי פסקה כשיטת ר' שמעון: **"ר' חונא רובא דציפורין אמ': הנהיג ר' חנינא בציפורין כהדא דר' שמעון. ר' זעירא אמ': הנהיג ר' חנינא בציפורין בהדא כר' שמעון."**

לא ברור לנו מה גרם לר' חנינא לנקוט דווקא בשיטת ר' שמעון אבל סביר מאד שהיו לכך השלכות כלכליות ופוליטיות. סוגיית הירושלמי מדגישה לנו את הפן המעשי בשיטות אלו ומספרת שר' חנינא נקט עמדה במחלוקת לטובת האוכלוסייה בציפורי למרות ההשלכות הדתיות לאישור קנין גוי בארץ.

במקבילה לסוגיה בבבלי גיטין אנחנו רואים שינוי משמעותי בניסוח המחלוקת. **"אמר רבה... אין קנין לעובד כוכבים בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר, שנאמר: כי לי הארץ, ליקדושת הארץ... ור"א אומר:.. יש קנין לעובד כוכבים בא"י להפקיע מידי מעשר, שנאמר: דגנך, ולא דגן עובד כוכבים..."** (בבלי גיטין מז ע"א – ע"ב)

המחלוקת בבבלי היא בין רבה, אמורא בבלי, לרבי אלעזר, אמורא ארץ ישראל. על פניו, המחלוקת בבבלי דומה לזו בירושלמי בתוספת פוסקים כבסיס לשיטות. אבל רבה (או שמא עורך הסוגיא) מכניס לתוך הדיון פן חדש של קדושת הארץ. רבה מביא הוכחה מויקרא כה: **"והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי."** ה' קובע מי הם הבעלים של הקרקע ולכן אפילו אם נמכרה לגוי אין לו קניין בה באופן שיוכל להקפיע הקדושה ממנה, השלכה אחת היא שהיא עדיין חייבת במעשרות. הניסוח של המימרא מצביע על כך שמדובר בשאלה תיאולוגית. אמוראי בבל מנותקים פיזית ופוליטית משאלות המעשיות של השפעת ריבונות רומית על מצוות התלויות בארץ ומעמדן של קרקעות הנמצאות בידי גויים. בנוסף, אין לשאלה הזו שום השלכה כלכלית על חייהם של אמוראי בבל. כלומר, אין להם אינטרס לפסוק כדעה השניה כדי להקל ולהפטר ממעשרות ומאידיך, יש להם אינטרס להנכיח את נצחיות קדושת הארץ. לכן אולי, הופך רבה את השאלה לקביעה תיאולוגית: אין למציאות של שלטון רומי בארץ שום השפעה על קדושת הארץ. מסקנת הסוגיא בגיטין כשיטת רבה--אין קנין לגוי להפקיע את קדושת הארץ--וכך פוסק הרמב"ם: **"גוי שקנה קרקע בארץ ישראל, לא הפקיעה מן המצוות, אלא הרי היא בקדושתה. לפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו... מפריש תרומות ומעשרות ומביא ביכורים, והכל מן התורה, כאילו לא נמכרה לגוי מעולם."** (משנה תורה תרומות א:)

בעקבות פסיקתו של הרמב"ם, בשנת 1574 בצפת התנהל פולמוס חריף בין ר' יוסף קארו ורבי משה בר יוסף מטראני (המבי"ט) מסביב לשאלה של מעמד פירות של גוי בשנת שמיטה. למרות ששניהם הסכימו שאין קניין לגוי בארץ ישראל, הם הגיעו לפסיקת הלכה מנוגדת בעניין הפירות עצמם. המבי"ט כותב כך: **"אין שום חיוב בארץ ישראל במעשרות בשנת השמיטה אפילו מהלקוח מיד גוי קודם מירוח... דאין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיעה מקדושתה לפירות שביעית."** (המבי"ט ח"א סימן יא)

פירות שנת השמיטה פטורים מתרומות ומעשרות. ומפני שלגוי אין קניין בארץ ישראל עצם העובדה שהם "בעלים" של הקרקע לא משפיעה על סטטוס הפירות וחלה עליהם קדושת שביעית. ר' יוסף קארו שולל את פסיקת המבי"ט וסובר שאין לפירותיו של הגוי קדושת שביעית.

"ואם באנו לדון יותר טעם יש לאומר שיש לו קנין להפקיע משביעית דקרא כתיב והיתה שבת הארץ לכם לכם ולא לגוי' ועוד שהרמב"ם מפרש בפ"א מה' תרומות שמה שאמרו אין קנין לגוי בארץ להפקיע מן המצות היינו לענין שאם חזר ישראל ולקחה ממנו...הרי היא כאלו לא נמכרה לגוי מעולם אבל כמו זה ביד גוי מופקעת היא ומה שפירותיה חייבים במעשר אלא בשמירחם ישראל דוקא." (שו"ת אבקת רוכל סימן כד)

קודם כל, על פי הפסוק קדושת שביעית שייכת רק "לכם", וכשיש פירות בבעלותו של גוי אין להם קדושת שביעית. בנוסף, קריאה צמודה של דברי הרמב"ם מביאה למסקנה שכל עוד הקרקע והפירות ברשות הגוי, הוא מפקיע את קדושת הפירות ולכן ישראל שקונה פירות ממנו חייב להפריש מהם תרומות ומעשרות. באופן מפתיע, הקריאה של ר' יוסף קארו מחזיר אותנו לפשוטה של המשנה! כל עוד הקרקע והפירות בידי גוי הפירות אינם מחוייבים במצוות התלויות בארץ וכשהקרקע חוזרת לבעלות ישראל, חוזרים גם החיובים. חכמי צפת תמכו בשיטת הר' יוסף קארו והכריזו חרם על כל מי שפוסק כמבי"ט שסובר שחלה קדושת שביעית על פירות של הגוי.

הפולמוס ממשיך לתוך העידן המודרני סביב לענין היתר מכירה. כלומר, מכירת אדמה לגוי תאפשר עבודת קרקע בשנת שמיטה רק במידה שלגוי יש איזו שהיא בעלות על הקרקע. החזון איש סובר כמבי"ט שאין לגוי שום השפעה על קדושת הארץ או פירותיה. ולכן, מכירת קרקע לגוי בשנת שמיטה היא פשוט מעשה חסר משמעות. יתר מכן, החזון איש סובר שאין אף שיטה בתוך סוגיית התלמוד שתומכת בדעה המתנגדת: **"והא דאמר רבה לי הארץ לי קדושת הארץ אינו טעם לאפוקי מ"א...אלא הא דאמר לי הארץ לי קדושת הארץ הוא למימרא דלא פקעה קדושת הארץ וממילא לית לן דגן עכו"ם ור"א מודה בהאי דרשה דקדושת הארץ לא פקעה ומ"מ פוטר דגן עכו"ם מדגנך." (חזון איש שביעית סי' א אות ג)**

החזון איש מסביר שהקריאה של רבי אלעזר את המילה "דגנך" שבפסוק, איננה קשורה בכלל לדרשה של רבה. רבי אלעזר פוטר את פירות הגוי מפני גזירת הכתוב שדגן גוי, שהוא לא "דגנך", אינו חייב במעשרות. רבי אליעזר מסכים ש"לי קדושת הארץ" והחזקת הגוי בקרקע לא גורע בשום אופן מקדושת ארץ ישראל. לעומתו, הראי"ה קוק ביסס את יעילות היתר המכירה על פסיקתו של הר' יוסף קארו לגבי פירות הגוי בשנת שמיטה והגישה הכוללת יותר ששיטתו של רבה בסוגיא תקיפה רק לגבי מעשרות שהם מדאורייתא.

"היתר המכירה הוא בעיקרו ע"פ רוב קמאי ובתראי דסבירא להו ששביעית בזמן הזה דרבנן...שהרי פשוט הוא בסוגיא דגמרא גיטין מ"ז א' דהא דאמר רבה שאין קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר הוא דוקא במידי דאורייתא אבל במידי דרבנן אמרינן יש קנין לנכרי להפקיע." (שבת הארץ עמ' צא)

מעמד השמיטה בזמן הזה מאפשר לר' יוסף קארו ובעקבותיו הרב קוק לפסוק כרבה ובכל זאת לשמור על האינטרס הפרקטי של מעמד פירות הגוי בשמיטה ויעילות היתר המכירה בשביעית.

ההבדל בין הגישה של אמוראי ארץ ישראל בירושלמי לזו של הפוסקים הבתר תלמודיים בולט מאוד. שניהם מתמודדים עם קושי פרגמטי ונוקטים בדרכים שונות כדי לפתור אותו. אמוראי ארץ ישראל הנהיגו כשיטת ר' שמעון הסובר שיש קניין לגוי שמפקיע את הפירות מחיוב במעשרות. הפן התאולוגי אינו קיים בכלל בתוך הדיון שלהם. בניגוד לכך, הניסוח של הבבלי לא מאפשר לפוסקים להתעלם משאלת ההשפעה של הגוי על קדושתה

של ארץ ישראל. הצד המחמיר מוכן להתמודד עם הקשיים המעשיים העולים מן השיטה שסוברת שאין לגוי שום השפעה על הקרקע והפירות. העיקר שקדושת ארץ ישראל עומדת בעינה. הצד המקל מנסה לשמור על קדושת הארץ ובכל זאת לאפשר פתרון פרגמטי לבעיית שמיטת קרקעות במדינה מודרנית. לכן הוא דוחה את הבעיה בקביעתו שמעיקר הדין אין קניין לגוי להפקיע את הארץ מקדושתה אבל בנסיבות הקיימות, כששמיטה רק מדרבנן, יש קניין. ובכך היתר מכירה מתירה את הפירות שגדלו בשנת השמיטה ולא מערערת בשום אופן על קדושת הארץ.